

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE CÜMLE BAŞI EDATLARIYLA KURULMUŞ CÜMLELER

DOÇ. DR. Ş. H. AKALIN

Türk Dili dergisinin 510. sayısında Yard. Doç. Dr. İsmet Cemiloğlu'nun "Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde "Çün"lü Cümleler" başlıklı değerli bir yazısı yayımlandı*. Cemiloğlu, yazısında Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde sık görülen *çün*'lü cümleleri dönemin çeşitli eserlerinden verdiği örneklerle inceliyordu. *Çün*'lü cümle ile onu takip eden cümle şekil bakımından iki ayrı cümle gibi görünüyorsa da bu cümleler, anlam bakımından birbiriyle ilgiliydi: *Çün* veya *çünkü* cümle başı edatları, başında buldukları cümleyi bir sonraki cümleye bağlıyor, kısacası edatlı cümle, kendisinden sonra gelen ana cümleye yardımcı cümle olarak katılıyordu. Bu durumda da *çün*'lü cümle, kendisinden sonra gelen cümlelerin doğrudan doğruya bir ögesi, zarfı oluyordu. Türkçedeki zarf-fiil ekleri yardımıyla aynı anlamı basit cümlelerle vermek mümkünken, bu yapıdaki birleşik cümlelerin kullanılması büyük ölçüde Farsçanın etkisiydi.

Gerçekten de Cemiloğlu'nun belirttiği gibi, *çün* veya *çünkü* edatlarının başında bulunduğu bu cümlelerin çekimli fiilleri çoğunlukla -*ncA* zarf-fiil ekinin fonksiyonunu taşımaktadır. Bu edatların bazı cümlelerde *mademki* veya *için* anlamını verdiği de görülür.

Bu cümleleri günümüz Türkçesine aktarırken, bu özellikleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Aralarında anlamca ilişki bulunan ve birleşik cümle meydana getiren yardımcı cümle ile ana cümleyi birbirinden bağımsız cümleler olarak düşünürsek anlatımın bozulacağı açıktır.

Ancak, bu tür cümlelerde kullanılan edatların *çün* ve *çünkü* ile sınırlı olmadığını da hemen belirtmek gerekir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu iki edat dışında *kaçan*, *kaçan kim*, *her kaçan ki*, *vaktâ kim*, *her vaktâ*

* Yard. Doç. Dr. İsmet Cemiloğlu, "Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde "Çün"lü Cümleler", *Türk Dili Dergisi*, TDK, Sayı: 510, s. 409-413, Ankara, Haziran 1994

ki, tâ kim gibi çeşitli cümle başı edatlarıyla da aynı yapı ve anlamda cümleler kurulduğunu görüyoruz. Bu sebeple, söz konusu cümleleri *cümle başı edatlarıyla kurulmuş birleşik cümleler* olarak adlandırmanın daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

Bu edatlardan *tâ kim*'in, "bu sebeple, bu sayede, -si için, -ceye kadar, ne zaman *ki*, zira, ancak, için, -dığı zaman, fakat" fonksiyonlarında kullanıldığını biliyoruz (Hacıeminoğlu, s. 196-197). Aşağıdaki örneklerde *tâ kim* ile başlayan cümle, kendisinden sonra gelen cümleye *-dığı zaman, -dığında* veya *-ncA* fonksiyonuyla bağlanmaktadır:

Tâ ki Düzümürd Kal'asına yetdiler, çevre alıp gitdiler, kondular. (DK, s. 208) "Düzümürd Kalesine ulaşınca (ulaştıklarında, ulaştıkları zaman) çevre alıp gittiler, kondular."

Tâ kim şehre geldiler, Seyyid ol mâldan halka üleşdürdi. (SN I, s. 42) "Şehre geldikleri zaman (gelince) Seyyid o malı halka bölüştürdü."

Tâ kim Rûm haddine yitişdiler, togrı Sivas şehrine geldiler. (SN I, s. 50) "Rum sınırına ulaşınca (ulaştıklarında, ulaştıkları zaman) doğru Sivas şehrine geldiler."

Tâ kim anlar dahu geldiler kavuşdılar, andan la'în mağrûr olup "Seyyid Saltık kimdür?" diyü hemân yürüdiler... (SN I, s. 175) "Onlar da gelip kavuşunca (kavuştukları zaman) lain bundan mağrur olup Seyyid Saltuk kimdir? diye hemen yürüdüler."

Tâ kim gice oldı, pes yirinden durup Lâz oğlu sarâyına yakın geldi. (SN I, s. 80) "Gece olunca (olduğu zaman, olduğunda) yerinden kalkıp Laz oğlunun sarayına yaklaştı."

Kaçan veya *kaçan kim* edatları "ne zaman, ne zaman *ki*, vaktâ *ki*, -dığı zaman" fonksiyonu ifade etmektedir (Hacıeminoğlu, s. 163). *Her kaçan ki* şekli de aynı fonksiyonlara sahiptir. Aşağıdaki örneklerde de bu edatları taşıyan cümlelerin fiilleri *-dığı zaman, -dığında* veya *-ncA* fonksiyonuyla bir sonraki cümleye anlamca bağlanmaktadır:

Kaçan kim içürdiler, aklı gitti, dîvâne oldı (SN I, s. 44) "İçirdikleri zaman aklı gitti, divane oldu."

Halife kullara buyurdu kim: Kaçan Sâdık içeri gire, ben başımdan tacım götürem, derhal siz anı öldürün. (TS, s. 2152) "Halife 'Sadık içeri girdiği

zaman (girince, girdiğinde) ben tacımı başımdan çıkarayım, siz derhal onu öldürün.' diye kullarına buyurdu."

Dilerseñ ki sen aña tîz iresin

Kaçan kim anuñ iline giresin

Gözüñi vü avcuñu açmak gerek

Bağışlamag u mâlı saçmak gerek. (Süh, s. 248) "Ona çabuk ulaşmak istersen, onun iline girince (girdiğin zaman, girdiğinde) gözünü ve avcunu açmak gerekir, bağışlamak ve malı saçmak gerekir."

Kaçan kim ölüp gözlerüm yumula

Gerek Çin'e var gerek ayruk ile. (Süh, s. 241) "Ölüp gözlerim yumulunca (yumulduğu zaman, yumulduğunda) ister Çin'e git, ister bir başka ile."

Yigit kişi atar oda kendüzin

Kaçan kim göre bir hoş âdem yüzün. (Süh, s. 230) "Hoş bir insan yüzü görünce (gördüğünde, gördüğü zaman), yiğit kişi kendisini ateşe atar."

Ve kaçan kim konuk gelmezdi üç dört gün oruç tutardı. (TS, s. 2150) "Konuk gelmediği zaman (gelmeyince, gelmediğinde) üç dört gün oruç tutardı."

Kaçan kim kızı gördi döndi gitdi

Yine yoldaşları katına yitdi. (TS, s. 2151) "Kızı görünce (gördüğünde, gördüğü zaman), döndü, gitti, yine yoldaşlarının katına yetişti."

Aruz aydur ki: Kılbaşa ayıtdum ki kaçan ki Kazan evin yağmaladur-idi Taş Oğuz bilgileri bile yağmalar-idi... (DK, s. 294) "Aruz 'Kılbaşa, Kazan evini yağmalatınca (yağmalattığında, yağmalattığı zaman) Dış Oğuz beğleri de yağmalardı... dedim' diye söyledi."

Ammâ kaçan kim muhabbet Enîs Celîs'üñ üzerine düşdi, gayet iştihası gerem oldı, âh idüp işbu şi'ri okudu. (EL, s. 618) "Ama muhabbet Enis Celis'in üzerine düşünce (düştüğü zaman, düştüğünde) gayet iştihası germ oldu, ah edip bu şiiri okudu."

Kaçan kim ben eve vardum işbu olan haberleri hep söyledim. (EL, s. 618) "Ben eve vardığım zaman (varınca, vardığımda), bu olan haberleri hep söyledim."

Kaçan kim kendüzine geldi, eyitdi kim, vâh kimsene bu dünyâda rahat olası degülmüş... (EL, s. 660) "Kendine gelince (geldiği zaman, geldiğinde), eyvah kimse bu dünyada rahat olmayacakmış... dedi."

Kaçan kim Seyyid gördiler ve bildiler, Seyyid'e rağbet ve izzetler eylediler. (SN I, s. 128) "Seyyid'i görüp tanıyınca (tanıdıkları zaman, tanıdığında), Seyyid'de rağbet ve izzet ettiler."

Her kaçan ki bir ganî'ye "Ne için şol sâ'ile akça virmezsin" dinilir... "Fakîr degüldür" diyü cevâb virür. "Bir ganîye 'Niçin şu fakîre akça vermezsin denildikte (denilince, denildiği zaman)... Fakir değildir' diye cevap verir." (Tulum, s. 79)

Vaktâ kim edatı da "ne zaman ki, -dığı zaman" anlamlarında kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, s. 200). Aşağıdaki cümlelerde de *vaktâ kim* edatıyla başlayan cümle kendisinden sonra gelen cümleye bağlanmakta ve bu cümlenin zarfını meydana getirmektedir:

Pes vaktâ kim anlar içüp mest oldılar, durup yatdılar. (SN I) "İçip sarhoş oldukları zaman (olduklarında, olunca) kalkıp yattılar."

Vaktâ kim ziyâde sarhoş olup kendülerden geçtiler pes Şerîf yirinden durup cümlesin dahı kılıçdan geçürdi. (SN I, s. 64) "Çok fazla sarhoş olup kendilerinden geçince (geçtikleri zaman, geçtiklerinde) Şerif yerinden kalkıp cümlesini kılıçtan geçirdi."

Vaktâ ki vâsıl olalar Cennet'e... Meftûh ola ebvâbı. "Cennet'e vasıl olunca (olduklarında, oldukları zaman) ebvâbı meftûh olacak." (Tulum, s. 79)

Her vakt ki cümle başı edatıyla da aynı yapıda cümleler kurulabildiğini görüyoruz:

Her vakt ki nâzil olur kader, bâtil olur hazer. "Kader nâzil olunca (oldukta, olduğu zaman) hazer batıl olur." (Tulum, s. 79)

Cemiloğlu'nun yazısında verdiği örneklerle birlikte yukarıdaki örnekler incelendiğinde cümle başı edatlarıyla kurulmuş bu cümlelerin fiillerinin çoğunlukla belirli geçmiş zaman, seyrek olarak da geniş zaman, istek veya gelecek zaman çekiminde olduğu görülecektir (Cemiloğlu, s. 413). Yardımcı cümlelerin çekimli fiilleri olmasına rağmen, ana cümlenin zarfını meydana getirmesinde cümle başı edatlarının rolü vardır.

Ki'li birleşik cümleler üzerine değerli bir çalışması bulunan hocam Prof. Dr. Mertol Tulum, bu çalışmasında cümle başı edatlarının bulunduğu cümleleri şu şekilde değerlendirmiştir: Tek başlarına zaman zarfı olarak kullanılan bu kelimelerin 'ki' ile birleşmiş şekilleri bu durumda cümle başı edatdırlar ve aynı zamanda başında buldukları cümleyi 'ki'nin bağlama fonksiyonu ile ana cümleye bağlarlar. Bunlardan 'kaçan ki, her kaçan ki, her vakt ki, vaktâ ki' edatlarını ihtiva eden cümleler, '-ınca/-ince' veya '-dikta (-dığı zaman, -dığında/-dikte (-diği zaman, -diğiinde)' zarf-fiil şekilleri ile ana cümleye katılabilir; çünkü ana ve yardımcı cümlelerde ifade edilen hareketler yine birbirinin ardıstra meydana gelen hareketlerdir. Buna göre yardımcı cümle hareketi, zaman bakımından sadece ana cümledeki hareketin olup bittiği zamanı bildiren umumiyetle 'bir anlık' ikinci derecede bir harekettir. (Tulum, s. 79).

Yazımın bu bölümünde cümle başı edatlarıyla kurulmuş bir başka cümle türüne değinmek istiyoruz. Dönemin birkaç eserinde, cümle başı edatlarıyla kurulmuş birleşik cümlelerin yanı sıra aynı edatlarla kurulmuş basit cümlelere de rastlanmaktadır. Bu cümlelerde fiil, herhangi bir kip ekini değil, doğrudan doğruya zarf-fiil eklerinden birisini almaktadır. Bu durumda cümle başı edatına ihtiyaç kalmaması gerekirken, cümle başı edatlarının da kullanılması son derece ilgi çekicidir.

-IcAk zarf-fiil ekini taşıyan cümlelere birkaç örnek:

Çün ruhbânları helâk olmuş gör-icek feryâd u figân ittiler, etrâfa adamlar saldılar. (SN I, s. 8)

Çün Şerîf ol şerbeti iç-icek hemân saat aklı başına geldi dahı kendü hâlin sordı. (SN I, s. 51)

Çün Şerîf ol yire iriş-icek hemân revâne oldı. (SN I, s. 52)

Çün hayma içine gir-icek Tekûr kakınçla Şerîf'üñ mübârek yüzine tükürdi. (SN I, s. 152)

Çün Tekûr'uñ geldügin duy-ıcak Han-ı Tatar karşıladı. (SN I, s. 186)

Çün anı gör-icek Server hemân secde-i şükr itdi ve eyitdi... (SN I, s. 361)

Çün Utbe gör-icek îmân getürdi. (SN II, s. 103)

Çün Kız-Han Cevher Bânû eyle di-y-icek Seyyid eyitti... (SN II, s. 127)

Çün iblîs kâfirler ve kâfir Kaydâfan tutulduğun gör-icek ol dahı koyup hemân gidivirdi, belürsiz oldu. (SN III, s. 247)

Çün bu kavmi ve Seyyid'ün halkını gör-icek gazaba gelüp dahı eyitti... (SN III, s. 68)

Çünkim bu sözi işid-icek pâdişâh şehriyâr savâb görüp yine av seferin eyledi. (EL, s. 610)

Çünkim Şehzâd sözi bu araya irişdür-icek sabah oldu, sükût kıldı. (EL, s. 611)

Çünkim söz bu araya giriş-icek sabâh oldu, Şehzâd sükût kıldı. (EL, s. 611)

Çünkim Safvan kâğıdı gör-icek vezîrine virdi. (SN I, s. 357)

Çünkim anı ağaç önünde gör-icek hışma gelüp boynuzın doğrıldup geldi... (SN I, s. 355)

Çünkim bu balığa yakın gel-icek balık Şerîfi dem virüp yutdı. (SN I, s. 383)

Çünkim Sultan Mehemed Hazretleri bu cevâbları işid-icek hemân dem buyurdı, ol kiliseyi yıktılar yeñiden câmi yaptılar. (SN II, s. 52)

Çünkim Han kâfirlerün bu gelmesin işid-icek yarak görüp leşkerin divşürdi. (SN III, s. 334)

Kaçan ol gel-icek ben üsküfüm başumdan götürem. (TS, s. 2152)

-İncA zarf-fiil ekiyle kurulanlar:

Tâ kim aḥşam ol-unca Tırbanos kalkup çadırına revân oldu. (SN, s. 6)

Çün Seyyid girü ol yire yitiş-ince kasd kıldı kim ol şehrden yaña gide. (SN I, s. 242)

Çün Server gör-ince anlara selâm virdi, eyitti... (SN II, s. 124)

Ana yardımcı fiil ve **-ken** zarf-fiil eki ile kurulanlar:

Çünkim Şerîf revân olup gider-iken bir za'faran tarlasına uğradı. (SN I, s. 111)

Çünkim bâzîrgân birle geyik issi pîr söyleşür-ken nâ-gâh bir pîr dahı çıka geldi. (EL, s. 611)

-Up zarf-fiil ekini alanlar:

Çün sabâh hâl dilile bunlara yaz-up eyitti kim... (EL, s. 611)

Çün tevazzu'ı izhâr kıl-up aler-re's ve'l-ayn didiler. (EL, s. 611)

Çünkim şeyh duru gel-üp erkânı ni'met ve somât kaydın gör-üp sultânı ağırladı. (EL, s. 611)

Bazı cümlelerde ise iki ayrı fiile iki ayrı zarf-fiil ekinin getirildiği görülmektedir. Bunlardan biri bağlama zarf-fiil eki **-Up**, diğeri ise zaman bildiren zarf-fiil eki **-IcaK**'tır:

Çün bu yañadan kasid gel-üp ir-icek kâfir vây kim kakıdı, emr itdi kim... (SN I, s. 17)

Çünkim anlar dahı bak-up Seyyid'i sakallu gör-icek sordular: "Dahı gayrı yirde âdemler olurlar mı?" didiler. (SN I, s. 245)

Çün filler dahı bak-up önlerinde tağlar gibi yanmış ateşi gör-icek -Allahü ekber-ürkdiler... (SN I, s. 347)

Cümle başı edatlarıyla kurulmuş basit cümleler olarak adlandırabileceğimiz bu cümlelerde de tıpkı birleşik cümlelerde olduğu gibi *çün, çünkim, kaçan, kaçan kim, tâ kim* gibi çeşitli cümle başı edatları kullanılmaktadır. Aslında bu cümleler, cümle başı edatı olmadan da kurulabilir. Bu durumda cümleler, dönemin metinlerinde çok sık geçen ve aşağıda birkaç örneğini vermekle yetindiğimiz fiilimsilerle kurulmuş basit cümlelerden farksız olacaktır:

Kömlegi göriçek bigler ögür ögür ağlaşdılar. (DK, s. 132)

Oğuz bigleri bunu göriçek el ele çaldılar gülişdiler. (DK, s. 143)

Aşam olıcak girü tabl-ı âsâyış urdılar. (SN I, s. 21)

Musi geldi laine didi Hakkın buyruğın

Secdeyi işidicek döndi inkâr eyledi. (YED, s. 359)

Cümle başı edatlarıyla kurulmuş basit cümlelerle *Saltuk-nâme*'nin birinci cildi üzerinde doktora çalışması yaparken karşılaşmıştık. Bu cümlelere dikkatimi çeken de tez danışmanım Prof. Dr. Mertol Tulum idi. Dönemin diğer eserlerinde az da olsa bu tür cümlelere rastlanmaktadır. Cümle başı edatlarıyla kurulan cümlelerin fiillerine zarf-fiil eklerinin getirilmesi, bu

cümleleri Türkçenin söz dizimine uygun hâle getirme çabasından kaynaklanmaktadır. Bu düşünceyle, edatla cümlenin fiiline zarf-fiil eki getirilmiş ve böylece aynı anlamı veren iki unsurun bir arada kullanılması durumu ortaya çıkmıştır.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- (**Cemiloğlu**) İsmet Cemiloğlu, "Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde "Çün"lü Cümleler", *Türk Dili* dergisi, TDK, sayı 510, s. 409-413, Ankara, Haziran 1994
- (**DK**) *Dede Korkut Kitabı I*, Giriş-Metin-Faksimile, (haz. M. Ergin) TDK yayını, Ankara 1989
- (**EL**) Gülseren Tor, *Elf Leyletin ve Leyle Hikâyetlerinde Cümle (Metin-İnceleme)*, basılmamış doktora tezi, Ç. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 1994
- (**Hacıeminoğlu**) Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar)*, Millî Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1974
- (**SN**) *Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme*, (haz. Ş. H. Akalın), Kültür Bakanlığı Kaynak Eserler Dizisi, C. I 1987, C. II 1988, C. III 1990
- (**Süh**) *Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr*, (haz. C. Dilçin), Atatürk Kültür Merkezi yayını, Ankara, 1991
- (**TS**) *Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, C. IV, Ankara, 1969
- (**Tulum**) Mertol Tulum, *Sinan Paşa - Ma'arif-nâme, Metin ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme*, basılmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1978
- (**YE**) *Yunus Emre Dîvanı, Tenkitli Metin* (haz. M. Tatçı), Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1990